

OSMANLI DÖNEMİNDE TÜRK MİZAHI

Fikret TÜRKMEN*

Gülme, yüzyıllarca insanoğlunun en önemli davranış biçimlerinden birisi olmuştur. Filozoflar, psikologlar, biyologlar, sosyologlar ve halk bilimciler bu konu üzerinde durmuşlar, gülmenin sebeplerini, sosyal ve psikolojik fonksiyonlarını ve toplumların sosyal yapılarındaki rollerini açıklamaya çalışmışlardır.

Gülme konusunda. Batı'da antik dönemden günümüze kadar çeşitli teoriler ileri sürülmüş ve bu teorilerle gülmenin analizi ve sınıflaması yapılmaya çalışılmıştır. Bu teorileri genel olarak üç grupta toplamak mümkündür. Bunlar; "Üstünlük", "Zıtlık" ve "Rahatlama" teorileridir. Genel özellikleri itibarıyla, bu teorilerin her biri gülmenin tek bir yönüne veya özelliğine dikkat çekmektedir. Bu üç teorinin birleştikleri nokta ise gülmenin hayatî bir öneme sahip olmasıdır. Bunu "gülen yaşar" şeklinde sloganlaştırmak mümkündür. Monro. bu teorileri inceledikten sonra gülmenin sebeplerini dokuz başlık altında toplamıştır. Bu dokuz başlık da kendi içinde iki ana grupta toplanır. Bunlar; "Mizah" ve "Nükte"dir. Türkçe'de mizah, nükte, fıkra, gülme gibi terimler günlük hayatımızda aynı anlamda kullanılmakla birlikte, araştırmacılar bunların aynı anlamda olmayıp birbirinden farklı olduğunu haklı olarak belirtmektedir. Monro'ya göre; Mizah ve nüktenin tanımlarını kısaca şu şekilde yapmak mümkündür; "Mizah" kendi içinde gülünçlüğü tarif eden, olayın içinde sanki kazara olan bir şeye bağlı komik durumdur. "Nükte" ise, iki durum arasında kıyaslama yaparak, bu kıyaslamada sanatkarâne ve hayal gücünü birleştirmek suretiyle yaratılan yeni bir durumdur³.

Osmanlı dönemi mizahı anlayışının ve mizah tiplerinin sağlam bir zemine oturtulup incelenebilmesi için yukarıda sözünü ettiğimiz mizah teorilerine ve bu Teorilerin tasnif ettiği gülme çeşitlerine ve özelliklerine göz atmak gerekmektedir.

* Prof. Dr., E. Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

¹ Beiyne,- D. E. *Laughter, Humor and Play: Handbook of Sacla! Physchofagy*. Ed. Lindray-Aronson. Toronto: Univeristy of Toronto, 1968. Gülme teorileri hakkında bu kitapla oldukça geniş bilgi bulunmakta olup, kitabın Türkçe çevirisi yakında yayımlanacaktır.

² Monro. D. H. *Argument of Lcuughter*. Malbourn: Malbourn University Press. 1951.

³ Türkmen, Fikret. "Nasreddin Hoca Fıkralarında Söz ve Hareket Komîği, Hocaya Ait Fıkraların Ayırt Edilmesi İçin Bir Metod Denemesi", / *Milletler Arası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirilen*, Ankara, 1990, ss. 361-369.

Böylece. Osmanlı mizahındaki tiplerin hangi özellikleri ile yaşadıklarını daha sağlıklı olarak açıklamak mümkün olacaktır.

Yukarıda sözü edilen gülme teorilerinden "Üstünlük Teorisi", Aristo'nun "Poetika" adlı eserinden günümüze kadar çeşitli bilim adanılan tarafından işlenmiş ve geliştirilmiştir.

Bu teorinin temelinde "*bazılarının veya kendimizin daha önceki halimizle, o andaki halimizi kıyasladığımızda kendimizi daha üstün görmemizden doğan bir duygu*" olduğu görüşü vardır. Sözelimi, yolda giderken birinin düştüğünü gördüğümüzdeki gülmemiz, bizim o duruma düşmediğimiz sevincidir. Bu durum ferî ve toplum hayatında çok yaygın olan gülme durumlarını açıklayabilir⁴.

Bir başka teori ise, "Zıtlık" yahut "Uyumsuzluk Teorisi" adıyla anılmakta olup. Kant, Schopenhauer ve Spencer gibi büyük filozofların da içinde bulunduğu "*Endişeli bîr bekleyişin aniden hiçe dönüşmesi*" (Kant), "*S/r nesne ile o nesnenin değerini değiştiren soyut kavram arasındaki münasebetsiz durum*" (Schopenhauer) veyahut "*Birleşik uyumsuzluğa karşı normal reaksiyon*" (Wilmaun). olarak özetlenen bu görüşlere göre, birbirlerine zıt veya birbirleriyle ilgisiz iki fikrin birleşmesi "gülmeyi" doğurmaktadır.

Gülmeye ilgili üçüncü teori ise, "Rahatlama Teori"sîdir. Descartes, üstünlük ve zıtlık teorileri için "*tehlike*"nın birden bire ortadan kalkmasıyla duyulan "haz"ın önemi yerine "*kötülüğe karşı kayıtsız olduğumuzda veya ondan zarar gelmeyeceğini anladığımızda meydana gelen sevinç*" olarak gülmeyi tarif etmektedir. Gülmeyi, "*Bir mücadeleden galip çıkma, düşmanın etkisizliğinin farkına varına, dil ve da'ramş üzerindeki sosyal baskıdan kurtulmanın yarattığı rahatlık*" olarak tarif eden bilim adanılan da bu teorinin taraftarları olmuşlardır.

Bütün bu belli başlı teorilerden kısmî farklılıklarla birlikte esasta bu teorilerden birine yakın olan daha pek çok görüş gülmeyi açıklamaya çalışmıştır. Mesela; Freud'un Psiko-Analitik teorisi gibi.

Bu görüşler gülme için sosyal fonksiyonu ferî farklılıklar (zekâ, cinsiyet, milliyet gibi) kolektif motivasyon, coğrafi çevre, kültürel farklılıklar ve bunun gibi unsurlara dikkat çekmiş, sonunda yeni bazı görüşler de ileri sürülmüş ve şöyle bir çizelge ortaya konmuştur⁵.

⁴ Türkmen, Fikrci; "Mizahta Üstünlük Teorisi ve Nısraddin Hoca Fıkraları", *Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi)*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1999, s. 21-28.

⁵ Gregory, İ.C.; *The Nature of Laughter*, London, 1924'den F. Türkmen, a.g.e. s. 13.

⁶ Fowler Çizelgesi, Hazırlayan: Prof. Dr. Fikret Türkmen, *Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi)*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1999, s. 20.

Osmanlı Döneminde Türk Mizahı

Çeşit	Motif / T / Am.ü.	Alan	Metod ve Araç	Dinleyici Tipi
Mızalı	Keşfetme	anlatıcı Tabiatı	Gözlem	Junpaük
Nükte	Aydınlatma	Kelime ve Fikirler	Sürpriz	Zeki
Hiciv	Düzeltilme	Ahlak ve Davranış	Vurgulayarak Etkileme	Kendinden Emin
Acı Şaka	Izdırap Verme	Hata ve Zaaflar	Tersine Çevirme	Kurban ve Seyirciler
Tahkir	İtibarı Zedeleme	Kötü Muamele	Doğrudan Söyleme	Halk
İroni	Kendi Çevresine Has Olma	Gerçeklerin Söylenmesi	Efsaneleştirme	Daha Dar Bir Çevre
İstihza	Kendini Kanıtlama	Ahlak	Açık Seçik Ortaya Koyma	Saygıdeğer
Alay	Kendini Rahatlatma	Düşmanlık	Kötümser	Kendisi

Bu çizelge incelendiğinde görülecektir ki bütün dünyada gülme konusu olan olaylar sekiz başlık altında toplanmakta ve bu başlıklar altındaki olayların motif ve amaçları, alanları, metod ve kullandıkları araç ile dinleyicileri farklıdır. O halde biz ister yeni metotları isterse eski metotları kullanalım, Osmanlı dönemi mizahını incelerken bunları dikkate almak zorundayız.

Anadolu halk kültürünü incelerken karmaşık bir yapıyla karşılaşırız. Bu yapının temel taşlarının iyi oturtamazsak kuracağımız binanın sağlam olduğundan emin olamayız. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yaşayan veya yaratılan fıkrâ tiplerinde doğu ile batının, otantik Türk kültürü ile İslâmiyet ve Hıristiyanlığın, eski Anadolu kültürlerinin harman olduğunu görürüz. Halk kültürünün bütün alanlarında bu kannaşık yapı dikkati çeker. Anadolu Türk kültürü ödünç aldığı bir konuyu kendi bünyesine uydurmuş ve kendi ihtiyacına uygun olarak kendi geleneğimi yaratmıştır. Bunun yüzlerce Örneği vardır. Arap ve Fars kültüründen İslâmî değerler olarak aldığımız pek çok konu, tür ve şekil yine aynı ihtiyaçlar (dil, sosyal yapı, coğrafya vb.) sebebiyle yeniden işlenerek millileştirilmiş ve yeniden yorumlanmıştır. Mesela; Hüseyin ü Şirin mesnevisi alınmış Hüseyin, Ferhat yapılmış (Ali Şir Nevaî), dala sonra halk hikâyesi şeklinde, halkın ihtiyaçları doğrultusunda yeni bir şekil olarak ortaya konmuştur. İranlı bir meslektaşımı bir kongre sırasında "Milliyeti bilinmeyen bir şairin eserlerine bakınız;

eğer tek dille yazmışsa o Arap'tır. İki dille yazmışsa İranlı (Fars)dir. Üç dille eser vermişse o Türk'tür" demişti⁷.

Aydın zümrede alman konu dil olarak hem Arapça hem Farsça hem de Türkçe yazılırken halk kültürü aldığı tesiri kendi vücuduna uygun hale getirir. Aynen beslenmemizde eti, sütü, meyveyi yiyoruz, onlar nasıl vücudumuzda bizim kasımız, bizim kanımız oluyorsa halk da aldığı her şeyi kendi vücuduna uydurup Türkleştiriyor⁸.

Büyükler küçüklere öğüt vermek, onları kendi görgü ve tecrübelerinden faydalandırmak istedikleri zaman tutulacak veya tutulmayacak yolları fıkraların, kıssaların, atasözlerinin bazen de masalların ışığı altında göstermek isterler. Fıkraların günlük hayal içindeki rolü hakkında bazı lelmihler o kadar açıktır ki fıkranın tamamı bile anlatılmaz. "Hoca'nın ye kürküm ye demesi" gibi veya "Temel'in uçması" gibi demek yeterlidir. Zaten dikkat edilirse halk arasında bu tip yüzlerce deyim vardır. Bunlar topluma yol gösteren bir ışık durumundadır. Kimse bunların Fars'dan veya Arap'tan alındığını düşünemez bile.

Bizim fıkralarımızda yukarıdaki Fovler çizelgesinde gösterilen bütün özellikler mevcuttur. Ayrıca bunlar sadece gülme ihtiyacımızı karşılamazlar, bu fıkralar bizim dünya görüşümüzün nirengi taşlarıdır. Dış etkilere verdiğimiz ortak tepkilerimizin hikmet kaideleridir.

Osmanlı dönemi mizahı derken, aslında Anadolu'dan bütün imparatorluk coğrafyasına yayılan ve oralarda kabul gören, benimsenen mizahı kastediyoruz. Bu mizah içinde Nasreddin Hoca gibi geçmişi de toplayıp gelen cihanşümul bir şöhet ile Bekri Mustafa, İncili Çavuş, Yeniçeri, Bektaşî, Softa, Karadenizli, Andavallı gibi imparatorluğun aynası olan büyük şehir ve taşra tipleri de bulunmaktadır. Hatta buıllan dışında mahallî tipler olan yörük, çingene, göçmen, acem gibi tipler sadrazam, subaşı, kadı, asker gibi meslekî tipler bu mizahın birer parçalandırlar. Bunların içinde antik Anadolu kültürünü ve mizahım hatırlatan mesela; Noel Baba veya Ezop kültürünün izlerini ne Sabaz'm ne de Dionyson'un tesirlerini Anadolu mizalında orijinal haliyle bulabiliriz. Zira. Anadolu'daki bağ bozumu şenlikleri veya ürün kaldırma eğlenceleri yerlerini Selçuklırmm koç katma ve mesir eğlenceleri almıştır'. Böylece yukarıda söylediğimiz gibi, Anadolu mizahı dışarıdan aldığı tesirleri kendi kazanında eritmiş ve yem bir senteze ulaşmıştır.

Osmanlı mizahını sınıflandırmak, imparatorluğun yapısını paralel esasları değerlendirerek mümkün olabilir. Bu konuda yazılan eser ve makalelerin mahiyeti de bu görüşe uygundur. İslâmiyet'ten önceki Türk toplumunda kıssalı, dinî ve ahlakî mahiyetteki sözlere 11. yüzyılda Divanü Lugati't Türk'te "kiilüt" veya "küğ" dendiğini

⁷ Türkmen, Fikret: "Anadolu Mizahında Bazı İran ve Arap Kökenli Mizah Tipleri", İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I, 1996. ss. 1-7.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Fikret Türkmen; *a.g.m.*

⁹ Öngören. Ferit; *Cumhuriyetin 75. Yılımla Türk Mizahı ve Hicvi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1998.

Osmanlı Döneriminde Türk Mizahı

ve bu türü tarif ederken "halk arasında ortaya çıkıp insanları güldüren şey, halk arasında gülünç olan nesne" şeklinde bir ifade kullandığını biliyoruz¹⁰.

İslâmiyet'ten sonra mizahı anlatırken kıssa, mizah, nükte, latife vb. terimler kullanılmış ve Özellikle latife, fıkra karşılığında olmak üzere yaygınlık kazanmıştır. Mevlâna'nın "Mesnevi"si, Gülşehrî'nin "Manükıflı Tayr"ı, Lamiî Çelebi'nin "Lelâif-nâine"si bu tür eserlerden ilk akla gelenlerdir¹¹. Daha sonraki yüzyıllarda fıkra teriminin de kullanılmaya başlandığı görülmektedir. 19. yüzyılda letâif sözünün yam sıra "fıkarât" kelimesinin de kullanıldığı ve böylece "fıkra" teriminin yerleşmeye başladığı görülür.

Osmanlı mizahı elbette bu latifelerden ibaret değildir. İmparatorluğun coğrafyasındaki bütün mizah türleri Osmanlı mizahının birer unsuru olmuştur. Karagöz, Orta Oyunu, Meddah gibi şaline oyunları ile harekete bağlı komiklikler yapan çeşitli meslekler (kuklacılar, sihirbazlar vb.) bu mizahın diğer unsurları olmuşlardır.

Mizahta ders verme, eğlence ve hoşgörü gibi fonksiyonlar sürekli yeni türlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren Batı tesiri ile giren tiyatro, karikatür, şiir, halta sinema mizah çeşitleri sayılan türlerdir. Osmanlı dönemine kişileri ve cemiyetteki aksayan yönleri hiciv yoluyla eleştiren, çoğu zaman sembolik bir anlatım tarzıyla yazılmış mesnevîler de vardır. Bunlar içinde ilk akla gelenler şunlardır; 15. yüzyılda Şeyhî'nin "Harnâme"si, 16. yüzyılda Fuzulî'nin "Şikayelname"si, 17. yüzyılda Nefî'nin "Sihâm-ı Kaza"sı.

Osmanlı mizahında hem sözlü hem de yazılı gelenek birlikte gelişmiştir. Sözlü geleneğin en önemli mizah tipi olan Nasreddin Hoca Selçuklu döneriminde yaşamasına rağmen (1208-1284). halk onu Osmanlı dönemine taşır ve 15. yüzyılda Timur'un karşısına çıkarır. Böylece. Hoca'nın bir devrin değil bütün devirlerin tipi olduğunu göstermek ister.

Karagöz, Orta Oyunu ve Meddah gibi halk temasının lemel tipleri de Osmanlı mizahının değişmez tipleridir. Ferit Öngören. Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi adlı eserinde, "Osmanlı mizahı bir ortaçağ mizahıdır ve bütün ortaçağ ilgileri gibi. bir takım lonca Örgütlenmeleri içinde gelişmiştir"¹² demektedir. Örnek olarak sadece Karagöz'ü ve Bektaşî fıkralarını alırsanız, birini Nakşibendîliğe diğerini Bektaşîliğe bağlar ve haklı çıkarsınız. Ancak, Osmanlı mizahının içinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, şiirden fıkraya uzanan ve hiçbir lonca ile ilişkisi olmayan çok zengin halk mizahı da Osmanlı mizahıdır. Kendi çevresinde kalmış nice mahallî fıkra tipleri. çeşitli meslekleri konu alan fıkra tipleri, bölge tipleri vb. sayısız tipleri lonca ve tarikata bağlamak doğru olmaz. Herkesin başına gelebilecek yüzlerce olay fıkralara konu olabilmektedir. Bunların Osmanlı döneminde olması da mümkündür, hepsinin lonca kanalıyla bir tarikata bağlanması mümkün değildir.

¹⁰ Divanü Lügati" 1-Türk, Cilt 1, s. 357.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. Dursun Yıldırım; *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar (hıcdeme-Metm)* • Ankara. 1976. ss. 1-28.

¹² Öngören, Ferit; *a.g.e.* ss. 39-71.

F. Öngören, Osmanlı Mizahı bölümünde Karagöz ve Orta Oyunu'mı esas alarak, Osmanlı mizahının temel özelliklerim;

- a. Tarikatlarca şartlandırılan ve güdülen bir mizahdır.
- b. Durgun ve değişmez bir yapıya sahiptir.
- c. Osmanlı mizahı çifte kültüre dayalıdır.
- d. Osmanlı mizalı sözlü bir mizahdır.
- e. Osmanlı imzalımda açık saçıldık anılmaya değer bir özelliktir

şeklinde maddeleştirmek anlaşılması kolaylaştırıcaktır. Osmanlı mizahının hep İstanbul yaratmaları olarak kalması görüşü de tam doğru sayılmaz¹³.

Özellikle İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerden uzakta, Anadolu'da ortaya çıkan yüzlerce tip bu görüşü çürütür.

Meşrutiyet mizahı, yine aynı yazarın incelemesinde, Osmanlı mizahı olarak ele alınmış ve yeni türler ve yeni şartlarla nasıl geliştiği anlatılmıştır¹⁴.

Bütün devirlerde Osmanlı mizahında görülen temci özelliklerini ve tiplerini inceleyecek olursak, şöyle genel bir sıralama yapabiliriz:

İslâmî tesirle oluşan fıkralarda, dinî yasaklar, hurafeler, cahil din adanılan ve haksızlıkla mücadelede ilahî hoşgörünün sınırlan zorlanarak Tanrı'ya sonılır. Burada bir isyandan çok Dede Korkut'taki Deli Dmnü'da. Tanrı'nın bir aksakal Türkmen gibi tasavvurunda, karşılaştığımız insan-Tanrı ilişkisi karşımıza çıkar. Allah'la samimi O'mm sonsuz rahmetine ve hoşgörüsüne sığınma vardır. Bu tür mizahta insan zorbalık karşısındaki çaresizliğine, Allah'a sığınma, çözümünü O'na havale etme gibi bir kurtuluş yolu bulur.

•'Bir hidivin kullarına bak, bir de kendi kuluna" diyen fıkrada tenkid, ilâhî yönde değil, beşerin ölçüsüzlüğündedir.

Peygamberden salite dervişe kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alan şeyh-mürîd, evliya, hoca, imam, aluind vb. dinî şahsiyetlerle ilgili olaylar bu fıkralar alabildiğine bir hoşgörülle hicvedilir.

Fıkraların bir bölümünde idareciyle halk karşı karşıya gelirler. Bu tür fıkralarda halk kendisini lemsilen bir tip çıkarır, adaletsiz, rüşvetçi idareciler bu fıkrâ tiplerini karşılarında bulurlar. Faik Reşad'm "Külliyat-ı Lelâif adlı eserinde, bu tiplerin hem sınıflandırılması yapılmış hem de güzel örnekler verilmiştir. Faik Reşad. Osmanlı dönemindeki bu tipleri otuz bir kadar fasıl diye söylemesine rağmen bir zeyl olmak üzere 27 gruba ayırmıştır¹⁵.

Türk fıkralarının tamamına yakın büyük bir kısmında olaylar gerçek hayat sahnelerinden alınmıştır veya gerçekleşebilir niteliktedir. Genel olarak tek konuludur. Espri tek olay üzerinde kurulmuştur. Zaman zaman tek konu yerine katmerli diyebileceğimiz espri zinciri birden fazla halkalı olabilir. Ancak, bunlar mantık silsilesi

¹³ Öngören. Ferit; *a.g.e.* s. 59.

¹⁴ Öngören, Ferit; *a.g.e.* s. 60-68.

¹⁵ Faik Reşad; *Külliyat-! Leîâif*, (Haz. Ahmet Özalp), İstanbul: Kitabevi, 1995.

ve dinleyicilerin eğilimi doğrultusunda sonradan eklenmiş izlenimini verir. Karadeniz fıkralarında bu lip olanlara daha sık rastlanır.

'Temel ile Dursun Trabzon'dan Rize'ye giderler. İşleri uzar, havanın da güzelliğinden istifade ederek bir kayak kiralayıp balık tutmaya karar verirler. Kayıkla 100-150 metre açılıp, oltalarını denize atarlar. Kısa bir sürede epeyce balık yakalarlar. Temel, Dursun'a "Buraya işaret koy da öğleden sonra yine gelelim. Çok bereketli bir yer" der. Bir süre sonra kıyıya yanaşırlar. Temel Dursun'a söylediği yere işaret koyup koymadığını sorduğunda, Dursun "Koydum, koydum, sakızımı kayığın kenarına yapıştırdım" der. Fıkra burada bitecek sanılırken, bitmez ve "Sen her zaman böyle yapıyorsun, öğleyin aynı kayığı kiralayacağımızı nereden biliyorsun?" der. ';

Bu ve benzeri fıkralar Osmanlı döneminde de vardır.

Osmanlı dönemi mizah edebiyatının en Önemli özelliğinin dil olduğu kanısındayım. Kısa ve yoğun anlatım tarzının, halk dili ile olması hatta en ince ve en anlamlı kelimelerle anlatılması, Osmanlıca dediğimiz aydın dilinin yerine halk dilinin tercih edilmesi, kısaca yaşayan Türkçe'nin kullanılması mizahın en önde gelen özelliğidir. Hatla bazı yerli şivelerin fıkralar içinde kullanılması dilimizi canlı kılan ve zenginleştiren önemli bir unsur olmuştur¹⁶.

Osmanlı dönemindeki fıkralar üzerinde yapılan çalışmaların sayısı fazla değildir. Bunların çoğu da 19. yüzyılın ikinci yarısı ile Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalardır.

19. yüzyılda İstanbul'daki Çaylak Tevfik ve Faik Reşad'm derlemeleri¹⁷ bunlar arasında en önde gelenlerdir. Azınlıklar içinde de özellikle Ermenilerin bu konudaki hizmetleri önemlidir¹⁸. Ayrıca yazarları bilinen ve bilinmeyen pek çok Letaif mecmuası bu dönemin mizah anlayışını yansıtır¹⁹.

Bu genel fıkralar dışında, yaşadıkları kesin olarak bilinen kişilerin yarattığı fıkra tipleri de Osmanlı mizahının unsurlarıdır. Her ne kadar yaşadığı dönem, Osmanlıdan evvel ise de Nasreddin Hoca'ya atfedilen fıkraların bu döneme de damgasını vurduğu inkar edilemez bir gerçektir. Bu damga bazen onun tesiriyle, yeni tiplerin ortaya çıkmasıyla, çoğu zaman da bizzat kendi fıkralarının yaşamasıyla kendim gösterir. Halk ne kadar zaman geçerse geçsin O'nu yanından ayırmaz. Gerektiğinde trene bile bindirir. Bu yüzden Hoca her devrin tipidir.

Osmanlı döneminin diğer önemli tipleri İncili Çavuş ve Bekri Mustafa'dır. Bu dönemde Osmanlı toprağı üzerinde mesela Kırım'da Ahmet Akay gibi mahallî tipler ile bazı İran ve Arap tipler de sayılabilir.

¹⁶ Yıldırım, Dursun; *CLg.e.*, ss. 9-10.

¹⁷ Çaylak Tevfikan *Letaif-i Muntahabe* (Tarihsiz); Faik Reşad'm *Gencine-i Letaif* (1882), *Mecnu'a-ı Letaif* (1315) ve *Külliyât-! Letaif* (1910). Yeniden düzenlenmiş şekli. Haz. N. Ahmet Özalp, *KiilliyâN Letaif* İstanbul 1995.

¹⁸ Apıkıyan, Mihran; *Letaif-i Asar*, Constantinople, 1884.

¹⁹ İstanbul Kütüphanesi'ndeki Muhtelif Yazmalar, (Letaif. Müdhike, Muntahabat-ı Letaif, Navâthm'l Letaif adlan ile)

İncili Çavuş gerçekten yaşamış, asıl adı Mustafa Çavuş olan bir tiptir. I, Ahmet (1603-1617) döneminde yaşadığı ve İran'a giden bir elçilik heyetinde yer aldığı ve padişaha musahiplik yaptığı bilinmektedir. Hicrî 1042'de (1632-33) ölmüş ve Edirnekapı mezarlığına gömülmüştür²⁰. Fıkralarının tamamı saray ve saray çevresine ait insanlarla ilgilidir. Saray çevresini iyi bildiği ve padişah yakını olduğu da bilindiği için. halk saray çevresine ait tenkid ve düşüncelerini ona soy¹ etmiştir. Doğum ve ölüm tarihinin ve yerinin değişik gösterilmesi, her devir ve her çevrenin onu kendilerinden biri kabul etmesi ve sahiplenmesiyle ilgilidir²¹.

Bekri Mustafa ise, IV. Murat döneminde yaşamış, kanun ve kurallara fazla önem vermeyen, içkiye düşkünlüğü ve hazır cevaplılığı ile tanınan bir tiptir. İçkiye düşkünlüğünden dolayı "Bekri"¹¹ lakabını aldığı ve genç yaşında öldüğü bilinmektedir. Yaşadığı yıllarda bile IV. Murat'ın içki yasağına karşı gelmesiyle tanınmış, dönemin temsilcisi olmuştur. Çok yaygın bir şöret kazanmış, Karagöz ve Orta Oyumf nda Bekri Mustafa. Matiz, Tuzsuz Deli Bekir, Tek Bıyık gibi adlarla onma girmiş ve oyunun sonunu tatlıya bağlamıştır. Hatta, Hançeri i Hanım Hikayesi'nde yine Bekri Mustafa adıyla oyuna dahil olmuştur. Şöhreti Osmanlı toprağının bir çok yerine ulaşmış. Balkan ülkelerinde de meşhur olmuştur²².

Bu iki tip, yani İncili Çavuş ve Bekri Mustafa, Osmanlı döneminin yasaklarına karşı çıkan ve daha çok günlük hayatın konularını işleyen tiplerdir. Bektaşî tipi ise Osmanlı döneminin dinî inançları dolayısıyla, Sünnî Müslümanlardan farklı bir dünya görüşü ve yaşayışım benimseyen zümrenin sözcüsü olmuştur.

Bektaşî, Allah'a inanan. O'nun buyruklarını yerine getirmeye çalışan, İnce bir espri anlayışına sahiptir. O'nun karşı çıktığı ya da öyle görünen yüzü softalığa, yobazlığa karşıdır. O'nun tenkidleri gerçek bildiği, inandığı Allah'a değildir. O. softaların kendi inaniş ve menfaatlerine uygun yarattıkları hoşgörüsüz bir zihniyete karşı mücadele eder. Özellikle Şeriat ehlinin şekilci ve taklitçi tutumuna karşı çıkar. İnsan-Tanrı ilişkisini efendi-kul ilişkisi gibi değil, samimî ve saf bir şekilde birbirlerine nazı geçen iki dost gibi yorumlar²³.

Bektaşî fıkralarında öfke ve saldırı yerine inanılmaz derecede sadelik ve hoşgörü vardır. Bektaşî tipi fıkralarda her zaman üste çıkar. Karşısındakinin hazımsızlığını, anlayışsızlığını ve çığlığını hafifçe uyararak alaya aldığı için kullandığı metod sürekli bir başarılı sonuç verir. Bektaşî fıkralarında, fıkranın senaryosu dinî görünür, ancak asıl anlatılmak istenen konu dünyevîdir. Din bu fıkralarda ancak bir vesiledir²⁴. Aslında bu zümrenin, yani Bektaşî demlen zümrenin içine bütün Anadolu girer. Orada Sünnî-Alevî ayrımı görülmez. Bu yüzden, Bektaşilik kavramına saf Anadolu insanının tamamını

²⁰ Yıldırım. Dursun: *a.g.e.*, s. 24.

²¹ Koz. Sabri; *En Güzel Bekri Khıstafü-İncili Çavuş Fıkraları*, İstanbul, 1983, ss. 73-75.

²² Kantemir, D.; *Osmanlı İmparatorluğunu Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, İstanbul, 1980 ile Vasile Aleksandri'nin (1821-1890) "Sultan Gazi IV. Murat ve Bekri Mustafa" adlı manzumesi bu görüşü kuvveti endi rmektedir. Etk. Sabri Koz, *a.g.e.*, s. 9.

²³ Boratav, Pertev Naili; "Baktışlık ve Bektaşî Fıkraları Üzerine Birkaç Söz", Metin Eloğlu-Oğuz Tansel. "Bektaşî Dedikleri", İstanbul. 1983, (önsöz).

²⁴ Boratav, Pertev Naili; "Baktışlık ve Bektaşî Fıkraları....." s. 11.

sokmak, onlara atfedilen fıkralarda Nasreddin Hoca'yı, Bekri Mustafa'yı, hatta günümüzde çok yaygın olan Karadeniz fıkralarını görmemek mümkün değildir.

Osmanlı mizahı içinde sadece Anadolu'da yaratılan tipler bulunmaz. Aldar Köse gibi, Kemine gibi, Ahmet Akay ve Esenpolat gibi çeşitli Türk boylarına ait tipler de girer. Bu (ipler içinde Kemine ve Esenpolat Türkmen, Ahmet Akay Kırım, Aldar Köse Doğu Türklerinin ortak tipleridir.

Yine bir başka fıkra grubunu Mahallî Tipler oluşturur. Dar bir çevrede bilinen Kayserili, Çemişgezekli, Erzurumlu, Oflu vb. tipler bu gruba dahildir.

Azınlık tipleri ise, imparatorluğun coğrafyasında yaşayan etnik ve dinî bakımdan farklı olan çeşitli grupların yarattığı tiplerdir. En yaygın olanları Rum, Yahudi ve Ermeni tipleridir.

Yabancı kaynaklı tipler içinde İran, Arap kökenli mizah tipleri de Osmanlı coğrafyasında, özellikle Anadolu'da, geniş bir yayılma imkanı bulmuştur²⁵.

Araplardan Çuha, Ebu Nuvas ve Behlül Dâna (Behlül Dârende) önde gelen ve Anadolu halk fıkralarıyla karışan önemli tiplerdir.

Bunların dışında aklı hastalan, mevlevî, yörük, köylü, cimri, hasta, sakat vb. tiplerle ilgili fıkralar Osmanlı mizahının zenginliğini teşkil ederler. Bu fıkra tiplerinin ortak özellikleri epik kanunlara tabî olmalarıdır. Yani unutulmuş kahramanın bütün özelliklerinin parlayan kahramana yüklenmesidir. Mesela; Aldar Köse'nin fıkralarından bazıları Bektaşî'ye veya mahallî bir tipe ait fıkralar. Nasreddin Hoca'ya mal edilebilme bazen de bunun tersi olmaktadır.

Osmanlı mizahında halk mizahının yanı sıra padişah, vezir, vali, kadı, şair, musahip vb. kişilere ait yüzlerce latife bulunmaktadır. Bunların kahramanlarının isimleri bellidir. İmparatorluğun son dönemlerinde, özellikle Batı ile ilişkilerin iyice geliştiği dönemde, Balı'dan çevrilen pek çok fıkra da Osmanlı mizahı içinde yerini almıştır. Bunlardan bir kısmı aynen çevrilmiş bir kısmı da Türk toplumuna uyarlanmıştır.

Yine Osmanlı toplumunda çok önemli bir yeri olan ordu ile ilgili pek çok latife bulunmaktadır. Yeniçerilerin, Sipahilerin, kumandanların birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin konu alan fıkralar da oldukça fazladır.

Görüldüğü gibi çok zengin bir dünyayı yansıtan Osmanlı mizahında insan kusurları, sosyal çarpıklıklar, haksızlıklar, adaletsizlikler ince bir zekâ ve sade bir üslupla hicvedilir. Sabri Esat Siyavuşgiri'nin söylediği gibi, "Söz, ancak aslında tuhaf olan beşerî zaafarla, cemiyet eğriliklerinin teşhirinde son perde inerken, neticeyi hülâsa etmeye yarar"²⁶.

Fıkralarda olmayacak, akim almayacağı bir olağan dışılık yoktur. Dekor son derece doğaldır. Oyuncular her zaman ve her yerde rastlanan insanlardır. Sahneye çıkanlar halkın kendisinden, konu ise hayatın kendisidir. Osmanlı fıkralarında keskin bir

²⁵ Türkmen, Fikret; "Anadolu Mizahında Bazı İran ve Arap...", ss. 1-7.

²⁶ Siyavuşgil, S. Esat; "Folklorda Sahnede ve Resimde Türk", *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959, s. 383 vt.

realite duygusu, aklın kolayca kullanabileceği sonuca varma meyli, kâideler ve kesin lavırlar ile yasaklar karşısında, şüpheli bir tavır takınmaya zorlar. Kâideci softa, karşısında Bektaşî'yi bulur. Aynı durum padişahlara, vezirlere, kadınlara velhasıl bütün iktidar sahiplerine yönelir. Ancak burada fıkrâ şalisi, kendi kimliğini kaybedip bu dünya görüşünün, bir davranış ölküsünün sembolü olurlar.

Osmanlı fıkralarından örnekler vermeyi de düşündük. Ancak bu yazının çerçevesi çok genişleyecekti. Bu yüzden okuyucunun bu metinleri dipnotlarda gösterdiğimiz bibliyografyadaki kaynaklardan veya her hangi bir latife kitabından okumasının daha uygun olacağı görüşüyle bu fikrimi/.den vazgeçtik.

Sonuç olarak. Osmanlı mizahında imparatorluk özelliklerinden biri olan renkli bir mozayik dikkatimizi çeker. Her millet bu mozayik içinde yerini alır. Bu mizahın içinde masaldan tiyatroya uzanan çeşitli türler karşımıza çıkar. Hayat sahnesinde bu türlerin hepsi fonksiyonlarını ifâ ederler. Ancak, Osmanlı potası bu tiplerin hepsini incitmeden, sonsuz bir hoşgörüsüyle yan yana yaşatmayı başarmıştır. Böyle olmasaydı. İstanbul'da konuşması, karakteri, yaşayışı ve zihniyeti birbirinden çok farklı tebâ, tek bir meddahın ağzından nasıl dile gelirdi? Meddah, salısında, Osmanlı'yı temsil etmiyor mu?

Osmanlı'yı bir de bu yönüyle yeniden incelemek, onun hoşgörüsünün en çok akis bulduğu mizahım ele almak uzun ve yorucu bir çalışma gerektirmektedir. Ancak çıkacak sonucun bu yorgunluğa fazlasıyla değeceği de kesindir.